

Elżbieta Sieradzka

„Obrządek pogrzebowy grupy centralnej i wschodniej kultury amfor kulistych”

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Rozprawa doktorska stanowi próbę systematycznego opracowania przejawów obrządku pogrzebowego kultury amfor kulistych (dalej KAK) na terenach Środkowo-Wschodniej Europy pomiędzy Odrą na zachodzie, środkowym odcinkiem Niemna, Prypecią, Dnieprem i Bohem na wschodzie, oraz łukiem Sudetów i Karpat na południu. Na tych obszarach wydziela się dwa wielkie ugrupowania terytorialne KAK – grupę centralną w granicach współczesnej Polski i Białorusi oraz wschodnią na zachodniej Ukrainie i we wschodniej Rumunii. Pod względem zwyczajów funeralnych, dla obu tych prowincji KAK charakterystyczne są groby zbiorowe, zwykle w formie podziemnych kamiennych skrzyń. Tradycja ta wyraźnie odróżnia się od reguł obrzędowych zarejestrowanych w zasięgu grupy zachodniej KAK, zajmującej tereny wschodnich i środkowych Niemiec oraz północno-zachodnich Czech, w której dominowały raczej groby jednostkowe lub też pochówki wtórne w obrębie starszych założeń megalitycznych. W ogólnym ujęciu, ramy czasowe KAK na analizowanych obszarach należałoby umieścić w późnym neolicie, od IV do III tysiąclecia BC. Należy mieć na uwadze jednak, iż okres funkcjonowania każdego ze skupisk regionalnych tej kultury należy wyznaczać osobno. Prezentowana praca składa się z trzech tomów – właściwego tekstu rozprawy (tom I), katalogu stanowisk (tom II) oraz tablic i tabel (tom III).

Rozdział II opracowania zawiera krótki zarys stanu badań nad najważniejszymi problemami związanymi z problematyką obrządku pogrzebowego grupy centralnej i wschodniej KAK z podziałem na cztery główne tradycje – teorie uczonych z XIX i początku XX w., ujęcia Stefana Noska i Tadeusza Wiślańskiego i innych polskich badaczy lat 60. i 70. XX w., tzw. „wschodnie” koncepcje Mariji Gimbutas oraz najbardziej aktualne poglądy prezentowane przez archeologów ze środowiska poznańskiego, ze szczególnym uwzględnieniem bogatego dorobku Marzeny Szmyt.

W kolejnej części rozprawy (rozdział III) przedstawiono podstawowe klasyfikacje materiałów źródłowych, w tym ujednoczone typologie form grobów ludzkich oraz obiektów obrzędowych z pochówkami lub depozytami zwierzęcymi. Systematyki te zostały

zastosowane w praktyce w kolejnych czterech rozdziałach (IV-VII), poświęconych szczegółowej analizie przejawów obrządku pogrzebowego KAK na omawianych terenach. Rozdział IV zawiera charakterystykę poszczególnych skupisk regionalnych w zasięgu obu omawianych prowincji KAK pod względem występujących w nich form obiektów oraz stanowisk funeralnych KAK. Podsumowanie zebranych danych odnośnie rozmieszczenia poszczególnych rodzajów konstrukcji grobowych oraz typów miejsc obrzędowych KAK zamieszczono w rozdziale V. Zaproponowana typologia grobów ludzkich grupy centralnej i wschodniej KAK obejmuje podział tego typu obiektów na cztery główne grupy – monumentalne nadziemne konstrukcje podkurhanowe (podgrupa I), wielko- i małokamienne podziemne groby skrzynkowe (podgrupa II, klasy II A i II B), obiekty z nieskrzynkowymi elementami kamiennymi (podgrupa III) oraz groby jamowe (podgrupa IV). Wykazano, iż wyróżnione kategorie grobów z elementami kamiennymi, przede wszystkim obiekty w formie skrzyń nadziemnych i podziemnych, wykazują silny związek z określonymi obszarami bądź nawet z konkretnymi regionami. Taka sytuacja może wynikać zarówno z odmiennych tradycji społeczności zajmujących poszczególne tereny, jak i z dostępności odpowiednich surowców skalnych potrzebnych do budowy grobów. Należy mieć na uwadze, iż podobne tendencje nie są widoczne w przypadku grobów jamowych, które spotykane są w obrębie niemal całego analizowanego obszaru.

W rozdziale VI omówiono typy pochówków oraz układy szczątków zmarłych i ich wyposażenia w grobach ludzkich grupy centralnej i wschodniej KAK. Ze względu na nienajlepszy stopień antropologicznego rozpoznania materiałów kostnych, regionalne różnice w przeciętnych liczbach osób pochowanych w grobach KAK nie są dobrze czytelne. Wykazano za to, iż groby kamienne były wykorzystywane przede wszystkim jako miejsca wielokrotnego dokładania zmarłych, w przeciwieństwie do obiektów jamowych, zawierających z reguły szczątki jednego lub dwóch osób. Na obszarach grupy centralnej i wschodniej KAK ogólne reguły doboru darów grobowych były bardzo zbliżone. Zmarli ekwipowani byli zwykle w kilka naczyń ceramicznych, siekiery, dłuta i drobne wyroby krzemienne, rzadziej narzędzia kamienne i kościane, kły dzika oraz szczątki zwierzęce. Silne piętno regionalne noszą znajdowane w grobach kategorie ozdób. Dla stanowisk KAK z terenów współczesnej Polski charakterystyczne są wykonane z kości lub poroża tarczki w kształcie litery T oraz paciorki bursztynowe. Podczas gdy zabytki należące do pierwszej z wymienionych kategorii z reguły były związane z pochówkami mężczyzn, kolie lub naszyjniki bursztynowe towarzyszą przede wszystkim szczątkom kobiet. Typową kościaną

ozdobę grupy wschodniej KAK stanowią kłamry do pasa, rozprzestrzenione na Podolu oraz Wyżynie Mołdawskiej. Przedmioty te nie wykazują silnego związku z określoną płcią zmarłych.

Rozdział VII zawiera charakterystykę obiektów z pochówkami lub depozytami zwierzęcymi na cmentarzyskach KAK na obszarach pomiędzy Odrą a Dnieprem. Znaleźiska tego typu są charakterystyczne przede wszystkim dla terenów grupy centralnej KAK i tylko wyjątkowo odkrywano były na terenach na wschód od Bugu. Wyróżniono pięć głównych grup analizowanych założeń. Groby bydłce oraz rzadkie groby zawierające szczątki innych zwierząt występują w wielu skupiskach regionalnych KAK z terenów Polski. Zasięg obiektów obrzędowych z depozytami bydłcymi ogranicza się do Kujaw i Wielkopolski, podczas gdy jamy ofiarnicze tworzą wyraźne zgrupowanie na Wyżynie Sandomierskiej. Z kolei dla Płaskowyżu Nałęczowskiego charakterystyczne są małokamiennie groby skrzynkowe posiadające dwie komory, z których jedna była przeznaczona na pochówki ludzkie, a druga – bydłce. Różnego rodzaju pochówki i depozyty zwierzęce towarzyszą także znanym z Kujaw założeniom monumentalnym KAK.

W rozdziale VIII przeprowadzono analizy stylistyczne ceramiki z inwentarzy grobów grupy centralnej i wschodniej KAK. Wykazano, iż cechy zdobnictwa i morfologii naczyń posiadają silne piętno regionalne i tylko w bardzo ograniczonym stopniu można powiązać je z przemianami widocznymi w sferze obrzędowości pogrzebowej. W kolejnej części rozprawy (rozdział IX) podjęto próbę osadzenia poczynionych obserwacji w perspektywie chronologicznej. Ustalono, iż badane obiekty można ogólnie datować pomiędzy 3 200 a 2 500/2 400 BC, a więc w przedziale czasu wyraźnie węższym, niż zakładany przez wielu uczonych okres funkcjonowania KAK. Jak dotąd, najwcześniej datowane groby i obiekty obrzędowe KAK zostały odkryte na Kujawach, jednakże zespoły z naczyniami o analogicznej stylistyce rozsięły się na szerszych obszarach północno-zachodniej części zasięgu grupy centralnej KAK. Nierzadko, formy grobów owego najstarszego horyzontu KAK wykazują pewne nawiązania do rozwiązań konstrukcyjnych typowych dla „północnego” kręgu megalitycznego. Cechy różnych środowisk kulturowych późnego neolitu z obszarów współczesnych środkowych i północnych Niemiec można wyróżnić także w inwentarzach ceramicznych tych obiektów. Na tej podstawie wysunięto hipotezę, zgodnie z którą początków obrządku pogrzebowego „polskiej” KAK należałoby szukać właśnie w adaptacji owych impulsów „zachodnich” w 2. połowie IV tysiąclecia BC (rozdział X). Od około początku III tysiąclecia BC, KAK zaczęła znacznie rozszerzać swój zasięg, aby około 2 900/2

800 BC dotrzeć na obszary pomiędzy Bugiem a Dnieprem, gdzie uformowała się nowa prowincja tej kultury – grupa wschodnia. W młodszych etapach KAK na analizowanych obszarach w dalszym ciągu dominują groby zbiorowe, jednakże w niektórych regionach zaczynają pojawiać się obiekty przeznaczone na pochówek tylko jednego osobnika, co może stanowić nawiązanie do reguł obrzędowych schyłkoweolitycznej kultury ceramiki sznurowej. Wydaje się, iż to właśnie akulturacja norm owych młodszych społeczności odegrała kluczową rolę w ostatecznej dezintegracji grupy centralnej i wschodniej KAK, co nastąpiło prawdopodobnie w 2. połowie III tysiąclecia BC.